

Orientalizem, Balkan in balkansko zgodovinopisje

¹ Hergé [Georges Remi], *King Ottokar's Sceptre*, Leslie Lonsdale-Cooper and Michael Turner, trans. (Boston, 1976), 7.

² Agatha Christie, *The Secret of Chimneys* (1925; New York, 1975), 105.

Tintin, belgijski stripovski deček detektiv, je vpleten v številne vznemirjujoče mednarodne dogodivščine. Razbije opijatski kartelni krog v Egiptu, osvobodi gorilo iz nekega škotskega gradu, odkrije Jetija v Tibetu, leti na Luno. Toda v celo tako domišljijijski agendi mu samo enkrat uspe potovati v neko docela imaginarno deželo. V *King Ottokar's Sceptre* se Tintin znajde v jugovzhodni

Evropi, v fiktivni deželi »Syldavia«, ki leži poleg ravno tako fiktivne »Bordurije«, kjer se bojuje z anarhisti, podkupljeno vojaško policijo, banditi, ki nosijo fese in mustaše, in celo vrsto drugih balkanskih burkežev, kadilcev nargile.

Navidezno absurdna zmešnjava zgodovine Balkana je osramočena v zabavljici, ki nosi naslov Hergé's faux chronicle of Syldavia, ki jo Tintin strastno prebira, ko leti čez gorovja: »V letu 1275 se je ljudstvo Syldavije uprlo Bordurianom in leta 1277 je bil revolucionarni vodja, Baron Almaszout, razglašen za Kralja. Prevzel je ime Ottokar Prvi, ki pa ga ne smemo zamenjati s Premyslom Ottokarjem Prvim, vojvodo, ki je postal Kralj Bohemije v 12. stoletju.«¹ Že samo s tem, ko je nekdo uveden v snov, človeka že sam uvod preplaši in zmede. Če imajo vsi ti ljudje isto ime, bi se lahko kdo vprašal, čemu potem se sploh truditi in razumeti, kaj se zares dogaja? Tudi politika je zagonetna. V svojem sočasnem političnem nemiru je Syldavia presenetljivo podobna neki drugi deželi, »Herzoslovakiji«, balkanski domači deželi Borisa Anchoukoffa, lika iz knjige Agathe Christie *The Secret of Chimneys*, deželi, ki je po avtoričinem pripovedovanju prežeta z nasiljem, razbojništvom in skrivnostjo, dežela, kjer so nacionalni »hobiji« »umori kraljev in revolucije«.²

Syldavia in Herzoslovakia sta torej nekakšni balkanski »everycountries«, sestavljeni (tako po imenu kot po značaju) in zasnovani na podlagi nekaj temeljnih predpostavk: da so države Balkana bolj ali manj zamenljive med seboj in nerazločljive druga od druge, da imamo opravka z neko zlahka ugotovljivo politično tipologijo in zgodovino, skupno celemu Balkanu, in da obstaja nekaj takega, kot je balkanska etnična ali rasna »vrsta«.³ Toda kljub temu, da tako Hergé kot Christie

predpostavljata, da vesta nekaj temeljnega o Balkanu – seveda, da poznata Balkan tako dobro, da lahko brez konca kujeta fiktivne balkanske izraze –, oba, tako Herzoslovakia kot Syldavia, dejansko merita na neko celo bolj prodorno in navidez kontraktorno predpostavko glede jugovzhodne Evrope. To je verjetje, da je Balkan tako brezupno ter resnično zamotan in neprodoren, da nimamo nobene oporne točke, po kateri bi lahko dežele Balkana ločili med seboj; novelističen ali stripovski nadomestek je, dejansko, eminentno bolj priročen in razumljiv in je manjši avtorski problem kot prava stvar. Karkoli vsaj približno vzhodno ali jugovzhodno lahko deluje. Syldavia, Moravia, Čehoslovaška, Herzoslovakia, Herzegovina, Bosna, Borduria, Bohemija – kje pa je navsezadnje razlika? Hermann Keyserlingova skrivljena pripomba je bila morda podcenjena: »Če bi Balkan ne obstajal, bi ga bilo treba izumiti.«⁴ Toda tudi če Balkan dejansko *obstaja*, ga je ne glede na to vseeno treba izumiti. Simultano in tavitološko, torej, je Balkan v celoti znan in hkrati nespoznaven. To je prvo protislovje načina, kako je Balkan reprezentiran, percepiran in študiran.

Drugo je tole: če je, skladno z zunanjimi opazovalci, težko razlikovati med balkanskimi državami in ljudstvi, je še težje (pravijo ti isti opazovalci) za sama balkanska ljudstva, da *prenehajo* sami delati razlike med seboj in da se ne hajo pobijati med seboj brez smisla zaradi teh razlikovanj. »Ubijati drug drugega« ni samo nekakšen »nacionalni hobi«, temveč neka intenca ali imperativ, kateremu je treba biti poslušen in ki se lahko samo izčrpa, nikoli pa se mu ni mogoče izogniti. Previdnost nekdanjega državnega tajnika Lawrence Eagleburgerja pri poseganju v dogajanje v nekdanji Jugoslaviji v zgodnjih devetdesetih letih 20. stoletja je, seveda, temeljila, vsaj delno, na tovrstnem rezoniranju: »Če se hočejo ljudje pobijati med seboj tako, da je nemogoče za zunanji svet, da bi karkoli naredil, ne da bi sam izgubil veliko življenj, potem je moj odgovor naslednji: ‚Se opravičujem, ampak morajo se pobijati naprej, dokler se ne izčrpajo in bodo imeli dovolj razuma, da se bodo ustavili‘.«⁵

Ena takoj prepoznavnih dimenzij razprav, ki jih imata Zahodna Evropa in Severna Amerika o Balkanu, je težnja po tem, da se jih vse meče v isti koš, da se spregledajo vse razlike, ki morebiti obstajajo med deželami, režimi, ljudstvi ali celo imeni držav. Toda druga, prav tako prevladujoča dimenzija, je ravno nasprotna: ena primarnih značilnosti, ki se pripisujejo balkanskim deželam, je paranoja, če parafraziramo Sigmunda Freuda, paranoja majhnih razlik. »Balkanizirati« konec koncev pomeni razdeljevati, fragmentirati, na absurdno minimalni in definicijsko obskurni podlagi. Za zunanjega opazovalca je tisto, kar Balkan dela Balkan, dejstvo, da ga ni mogoče razločiti, a niti spraviti skupaj. Sledeč temu argumentu je ena izmed stvari, ki delajo ves Balkan bolj ali manj enega in istega, dejstvo, da si vse tamkajšnje dežele prizadevajo demonstrirati, da so različne druga od druge. Simultano je diskurz o Balkanu o istosti in o različnosti hkrati.

K tem paradoksom je mogoče dodati še druge: odnos med različnimi balkanskimi državami (podobnimi, a različnimi) je, vsaj do neke mere, ponovljen v občutni korelaciji med Balkanom kot celoto in preostalo Evropo, ki je zopet okarakterizirana s sorodnostmi, premeščenimi z razdaljo. Simultana bližina in oddaljenost Balkana (referenčna točka, geografsko in kulturno, je seveda Zahodna Evropa), občutek, da Balkan konstituira nekakšnega »notranjega tujca« [the

³ Podobno je bilo pred kratkim opaženo pri Vzhodni Evropi. Bolgarija, Vlahija in Madžarska, Lary Wolff za vse te primere navaja, da je bilo v številnih poročilih »vprašanje bližine, po kateri so bile sosednje dežele Vzhodne Evrope združene, dramtizirano tako, da je sugeriralo nekažno geografsko usodo.« Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford, Calif., 1994), 185.

⁴ Citirano po: Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (New York, 1997), 116.

⁵ Citirano po: *The South Slav Conflict: History, Religion, Ethnicity, and Nationalism*, Raki G. C. Thomas in H. Richard Friman, ur. (New York, 1996), 253.

⁶ Piše Said. »Vsi arabski Orientalci morajo biti umeščeni v neko vizijo orientskega tipa, kot ga je konstruiral zahodni učejnik, kot tudi v neko specifično srečanje z Orientom, s katerim zahodnjak ponovno zagradi bistvo Orienta kot posledico njegove intimne odtujitve.« Edward W. Said, *Orientalism* (1978; New York, 1994), 248.

⁷ Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of Imagination* (New Haven, Conn., 1998), 2.

outsider within] – vse to je del palete dejavnikov, za katere se zdi, vsaj površno, da se uvrščajo v paradoksalno »intimno odtujitev« [intimate estrangement], ki je, sledeč argumentu Edwarda Saida, pečat zahodnega odnosa z vzhodom.⁶

Dodajmo temu še dejstvo, da je takšno poenostavljanje [essentializing], kot je tisto, ki so ga uporabili Hergé ali Christie – ali P. G. Wodehouse, Alfred Lord Tennyson, George Bernard Shaw, Lawrence Durrell (čigar lastna balkanska dežela je bila poimenovana »Vulgaria«), ali kateri koli drugi – precej podobno temu, kar je Said opisal kot »orientalistični odnos« [*Orientalist*

attitude], zaradi česar smo v precejšnji skušnjavi, da bi Balkan deklarirali, kot nalašč ustvarjenega za saidsko analizo. Toda do kakšne mere je res tako? Čeravno se je *orientalizem* precej prijel v zgodovini Balkana (še zlasti med tistimi pisci, ki so na Balkanu ali ki imajo osebni odnos do njega), je še vedno precej nejasno, kakšna bi bila ultimativna uporaba saidskega pristopa k Balkanu. Njegova največja vrednost najbrž niti ne bi bila, konec koncev, v interpretativnem prispevku k balkanskim študijam *per se*, temveč prej v možnosti, da bi bilo skozi testiranje (in morda na koncu skozi zavrnitev) Saidovega modela mogoče pripeljati balkansko zgodovino-pisje v dialog z drugimi, bolj etabliranimi in dominantnimi področji. V tem procesu bi lahko Balkan bil edinstven primer za preizpraševanje, razširitev in pojasnitev teoretskih kategorij preizpraševanja, ki so bile razvite na teh področjih.

Kar precejšen del zgodovinopisja o Balkanu se je naslavljal naravnost na Saidovo orientalistično kritiko in njeno potencialno uporabo za študij jugovzhodne Evrope. Nekaj jih je prevzelo *in toto* premise *orientalizma* (ali, natančneje rečeno, neko poenostavljeno verzijo) in jih vtisnilo v zgodovino pisanja o Balkanu. Najbolj ploden, a tudi najmanj uporabljen pristop je ta, ki je poskusil razumeti, na katere načine »orientalizem« in »balkanizem« nista ista stvar, da bi ugotovil, v kolikšni meri je Saidova kritika uporabna na splošno, in da bi po eni strani vzel Saidovo delo kot priložnost za historizacijo določene palete predpostavk o Balkanu in po drugi strani, da bi teoretizirali tisto, kar je bilo tradicionalno vzeto kot podteoretsko področje študija. Najboljši so pa najbrž tisti, ki pišejo zgodovino Balkana, da bi pokazali domačnost in gibčnost s Saidovim teoretskim besediščem in njegovimi nasledniki, a se jim ne zdi nujno, ali celo kontraproduktivno, da bi eksplicitno uporabljali saidsko kritiko.

V prvo skupino spada Vesna Goldsworthy s svojim *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*. Kot pove podnaslov, se del ukvarja z razširitvijo parametrov imperializma in kolonializma in predlaga, da ju je mogoče kot interpretativni kategoriji, čeravno manjka dobesedna evropska kolonializacija na Balkanu, aplicirati na to regijo. Če se »konvencionalni« imperialisti zanimajo za naravne potenciale in ekonomsko eksploatacijo, se kolonialisti Balkana skozi »imperializem imaginacije«, tak je argument Goldsworthyjeve, zanimajo za neki drugi, a nikakor ne manj donosni tuji vir dohodka – kulturni in ekonomski. Goldsworthyjeva o svojem delu piše, da »išče, kako raziskovati način, na katerega je ena izmed svetovnih velesil (Velika Britanija) eksploatirala potenciale Balkana, da bi oskrbela svojo lastno literarno in zabavno industrijo.«⁷ Kaj naj bi ti »potenciali« bili, ni jasno, toda kot meni Vesna Goldsworthy, so prinesli ravno toliko dobička kot minerali in olje. Fikcijska literatura, ki se dogaja na Balkanu in v kateri nastopajo balkanski protagonisti ali kakor koli drugače zadeva jugovzhodno Evropo, sledeč Goldsworthyjevi, je bila sredstvo, s katerim so Angleži »zavarovali svoj vložek na ravno tak način, kot so evropski kolonizatorji zavarovali na novo odkrite parcele zemlje v Ameriki, Avstraliji ali

⁸ Ibid., 2–3.

⁹ Olga Augustinos, *French Odysseys: Greece in French Travel Literature from the Renaissance to the Romantic Era* (Baltimore, Md., 1994), ix.

¹⁰ Artemis Leontis, *Topographies of Hellenism: Mapping the Homeland* (Ithaca, N.Y., 1995), 68, 68 n.2.

¹¹ K. E. Fleming, *The Muslim Bonaparte: Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece* (Princeton, N. J., 1999), 151–52.

Novi Zelandiji.«⁸ Premisa drži, toda trditev je konec koncev precej prenapihnjena.

Gledati na odnos med Zahodno Evropo in Balkanom kot homologen kolonializmu pomeni uvesti pristop, ki ima, če je uporabljen razumno (in če je historiciziran), veljavo in se lahko zanj pokaže, da je ploden. Za Grčije 18. in 19. stoletja so številni raziskovalci uporabili argument, ki je vzpostavljal vez med helenofilstvom in nekakšnim metaforičnim ali psevd imperializmom. Olga Augustinos je dokazala, da je grška popotniška literatura prepletena s terjatvijo Evrope do antične Grčije, pri čemer je pokazala, da se je s tem »Grčija navidezno približala Zahodu« in nekako pristala pod njegovim nadzorom.⁹ Artemis Leontis opozarja, da čeravno je »bila Grčija poprej podrejena vzhodnemu imperiju, pozneje pa si je pridobila status samostojne nacionalne države, in čeravno ji za to ni bilo treba iti skozi proces administrativne kolonizacije s strani Zahoda«, ostaja »še vedno odprto vprašanje, ali ni morda moderna Grčija kljub temu pretrpela kolonizacijo misli«, če upoštevamo, da je bil njen izobraževalni sistem uvožen naravnost iz Nemčije.«¹⁰ Tudi sam sem drugje argumentiral, da so v primeru Grčije mehanizmi romantičnega helenofilstva in kultura verjetja v Grčijo kot zibelko zahodne civilizacije delovali kot opora za nekakšen »nadomestek« kolonizacije, s čimer je bila Grčija pripeljana pod okrilje Zahoda, še zlasti Britanije in Francije.¹¹

Koncept metaforičnega kolonializma je kot interpretativni pripomoček lahko uporaben do neke mere, toda ravno njegovo razvitje pokaže na naravnost manifestno problematičnost tega, da bi izgubili specifičnost Saidove kritike in njenega sidrišča v zahodnem imperializmu. Frekvenca, s katero so prihajali argumenti o »metaforični kolonizaciji«, lahko sicer pokaže tudi na bogate simbolične zmožnosti nekega politično-ekonomskega sistema, toda kaže tudi na simptomatično in temeljno problematiko početja, ki poskuša Saida stlačiti v kontekst, ki se ne sklada s partikularnim kontekstom kolonializma, kot pri napoleonskem Egiptu. V tem pogledu je primer Balkana resna ovira na poti tistih, ki bi radi uvozili saidovsko kritiko v celoti. Preprosto rečeno, ozemlja na Balkanu imajo precej drugačno zgodovino od te, s katero se ukvarja Saidov *orientalism*. Političen razvoj Balkana, še posebno ker so ga oblikovali zunanji centri moči, je bil posledica dejavnikov, ki so precej drugačni od onih, ki so bili na delu v Orientu *orientalizma*.

Da je Said svojo interdisciplinarnost združil z neko specifično historično taksonomijo (kar vključuje, čeravno ne more biti reducirano na kolonializem, imperializem in sodelovanje politične in akademske moči), je pripomoglo k razcvetu neke določene palete področij v času post-*orientalistične* klime. Premise, na katerih temelji *orientalizem*, je lažje prenesti v jugovzhodno Azijo kot na jugovzhod Evrope. Kam naj nekdo, na primer, umesti Srbijo v Saidovih formulacijah? Grčija je s svojim svojiskim kulturnim odnosom do Zahoda še vedno bolj zapleten primer.

Balkan sestavlja del »starega« modela imperija, poznosrednjeveškega, predkolonialnega modela Otomanov in Habsburžanov, ki sta sledila, bolj ali manj eksplicitno, imperialnemu modelu Rima. To ni model, ki bi bil kompatibilen z imperializmom, o katerem govori Said, imperializmom, ki se ne glede na svoj namen v osnovi kaže kot Vzhod proti Zahodu, Evropa proti Orientu, imperializem, precej oropan sinkretizma [*syncretism*]. Seveda, ta interpretacija je tista, ki je dominirala akademsko percepcijo *Orientalizma*,¹² zato vprašanje o tem, kaj je bil

¹² V spremni besedi k *Orientalizmu* iz leta 1994 na primer Said zanika tiste, ki so »zdrsnili nazaj v stereotipe kot so ‚konflikt Vzhoda in Zahoda‘«, in se pritožuje nad dejstvom, da je entuziastičen sprejem njegovega dela v arabskem jeziku večinoma temeljil na čustvih in nespornostih. »Smisel preobtežene konfrontacije med pogosto emocionalno definiranim arabskim svetom in še bolj emocionalno doživetim zahodnim svetom je pritegnilo na dan dejstvo, da je bil *Orientalizem* mišljen kot študija v kritiki, ne pa kot afirmacija nevarnosti in brezupno antitetičnih identitet.« Toda ti dve stvari jasno nista medsebojno izključujoči, in dejstvo, da je Saidova »študija v kritiki« vzela za svoj teritorij ravno povezavo med tema dvema »antitetičnima identitetama«, postavlja njegovo protestiranje in nedolžnosti v dvom.

¹³ Glej npr. Mohammed Sharafuddin, *Islam and Romantic Orientalism: Literary Encounters with the Orient* (London, 1994), xvi–xvii.

¹⁴ Said, *Orientalizem*, 2.

Saidov osnovni namen in kaj je v resnici mislil, ni nujno v središču tega, kaj nekdo misli, ko reče »orientalizem« (kar je med drugim tudi sam Said priznal).¹³ Imperialni mehanizmi, ki so bili na delu v srečanju med, recimo, otomanskimi Turki in Grki južnega Balkana, so precej drugačni od teh, ki so delovali v napoleonskem srečanju Francozov in Egipčanov. Otomanska osvojitve Balkana, ki je vsebovala politike repopulacije, visoko stopnjo imperialne kolizije z lokalnimi elitami (od katerih jih je veliko ostalo na svojih položajih), postopno (v precej vsiljeno) konverzijo skozi generacije kar celih četrti v islam, in malodane konstantne vojaške kampanje v poznem srednjem veku in zgodnji moderni – je spremenila Balkan tako, da je bil njegov političen in zgodovinski razvoj znatno drugačen od drugih otomanskih provinc, kaj šele od kolonij Evrope 18. in 19. stoletja. Štiri stoletja otomanske nadvlade niso primerljiva z zgodovinskimi okoliščinami, ki so hrbtenica Saidove argumentacije. Končno, specifične okoliščine imperialne nadvlade na Balkanu – razmejitev na katolizirajoče Habsburžane in *laissez-faire* Otomane – je na različne načine oblikoval različna balkanska ozemlja.

Nič od tega nas ne bi smelo presenetiti, toda v drvenju za tem, da bi aplicirali Saida, veliko od tega ostane zakritega. Distinktivni, partikularni in mnogovrstni geografski, kulturni in zgodovinski dejavniki (pred- in postimperialni), ki so vzrok negotovih odnosov

med Balkanom in Zahodno Evropo, so vse preveč zlahka prezrti zaradi zamenjave »imaginarne« kolonializma s pravo stvarjo. Tovrstni dejavniki natančno konstituirajo teren, ki je izjemno ploden za teoretske možnosti, in skozi njihovo pozorno študijo zgodovinopisje Balkana drži v sebi potencial, da bi veliko prispevalo k načinom, kako je teoretiziranih nekaj glavnih zgodovinskih preiskovalnih kategorij. Precej kontraproduktivno se zdi, da bi zastrli te dejavnike s povsem vsiljenimi kritikami, temelječimi na dejavnikih, ki so popolnoma odsotni na Balkanu, in da bi potem to odsotnost kompenzirali s postavitvijo, da neka njihova metaforična ali »imaginarna« verzija lahko deluje ravno tako dobro kot dobesedna ali dejanska.

Obstoji velika razlika med »metaforičnim kolonializmom«, »nadomestnim kolonializmom«, »kolonializmom misli« in kolonializmom tistega tipa, s katerim se ukvarja Said. *Orientalizem* nas lahko povabi k raziskovanju načinov, na katere je bil kolonializem tako stvar miselnih okvirov kot tudi sistem zahodnoevropske politične in ekonomske dominacije, toda za Saida je slednji vedno predvideval prvega. Saidova kritika se ne ukvarja z nekim docela »imaginarnim« Orientom ali zgolj »izumljenimi« *topoi*: »nič od tega Orienta ni samo umišljeno. Orient je integralni del evropske materialne civilizacije in kulture« in orientalizem kot »način diskurza« je med drugim podprt z »učenostjo« in »kolonialnimi birokracijami«. ¹⁴ Vendar pa v formulacijah Goldsworthyjeve manjka ravno dejanski (ali »konvencionalni«, če uporabimo njen termin) imperializem, zato je mogoče tako zlahka videti orientalizem, ki je na delu v britanskih opisih Balkana. »Koncept zamišljenega, tekstualnega kolonializma«, piše Goldsworthyjeva, »... kaže način, na katerega je mogoče eksploatirati neko območje kot objekt potrebe dominante kulture po dialogu same s seboj.« Ob tem sugerira, da je »isto metodologijo mogoče aplicirati tudi na druge dele sveta, toda isti proces je mogoče opazovati s še posebno jasnostjo v jugovzhodni Evropi, v kontekstu odso-

¹⁵ Goldsworthy, *Inventing Ruritania*, 211.

¹⁶ Milica Bakić-Hayden in Robert M. Hayden, »Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics«, *Slavic Review* 51 (Spring 1992): 3.

¹⁷ Said, *Orientalism*, 203.

tnosti imperializma v pravem pomenu besede».¹⁵ Čeravno simpatiziram z osnovnim namenom Goldsworthyjeve – da bi dokumentirala »imperializem imaginacije« na Balkanu –, se mi zdi, da zanašanje (če implicitno) na Saida prej spodkopava njen projekt, kot pa da mu je v pomoč. »Sistem reprezentacij«, o katerem govori Said, je v konstantnem in dialoškem razmerju z imperialnimi strukturami, medtem ko je za Goldsworthyjevo sam sistem reprezentacij *ekvivalent imperialne strukture*. Očitno ena komponenta – in to precej velika – mora izpasti iz Saida, če naj bo Said uporabljen za razpravo o Balkanu.

Tisti, ki so bili pripravljeni sprejeti to dejstvo, so šli precej dlje s svojimi aplikacijami saidovskega modela na balkansko zgodovino. Milica Bakić-Hayden in Robert M. Hayden se soočita z različnimi, neimperialnimi okoliščinami Balkana. Pravita, da medtem ko Said »veže orientalizem kot retorično strukturo s političnim in ekonomskim odnosom dominacije in podrejanja«, »jezik orientalizma še vedno obdrži nekaj svoje moči [*force*]« v nekolonialnem položaju, s čimer kaže na to, da zdaj, v postkolonialnem svetu, kot diskurz moči [*discourse of power*] še vedno ni izginil skupaj z institucijami kolonializma. Bakić-Haydnova in Hayden torej rehistoricizirata Saida skozi njun eksplicitni interes v primerjavi kolonialnega sveta s postkolonialnim. Poleg tega sugerirata nekatere načine, na katere je orientalističen diskurz preživel same strukture, ki so ga porodile. Njuno delo je še zlasti razsvetljuje v tem, ko pokaže, kako tedaj, ko se loči od teh struktur, orientalizem izgubi večino svoje enosmernosti (kot diskurz, ki ga Zahod vsiljuje Vzhodu) in postane namesto tega vtan in ponotranjen tako na Vzhodu kot na Zahodu. Ali, bolje rečeno (in bolj primerno za Balkan), kažeta, kako se skozi privzetje »orientalistične« retorike tako s strani Vzhoda kot s strani Zahoda meje med obema kategorijama zabrisujejo. Torej, tako argumentirata, orientalistična retorika (»balkanska mentaliteta«, balkanski primitivizem, balkanizacija, bizantinskost, pravoslavje) je zdaj privzeta ne samo pri *outsiderjih*, temveč tudi pri tistih, ki naj bi jih opisovala. »Te izraze in orientalistični mentalni okvir na splošno, pogosto uporabljajo celo tisti, ki so omalovaževani z njimi, to je točka ..., ki kaže na hegemonsko naravo samega koncepta, za katerega gre.«¹⁶ Medtem ko delo Goldsworthyjeve prevzame model zahodnega vsiljevanja ali eksploatacije nezahodnega »drugega« (kljub odsotnosti dobesednega kolonialnega nadzora tega drugega), delo Bakić-Haydnove in Haydna situira orientalistični diskurz znotraj predpostavljenega »Orienta« in torej presprašuje naravo obeh, tako diskurza kot »Orienta« kot geografske in kulturne kategorije.

Zahodni kolonializem, osrednja komponenta Saidovega modela, ni edina stvar, ki jo moramo opustiti, če naj bo model uspešno apliciran na Balkan. Akademsko moč in tradicija zahodnoevropske akademske literarne produkcije o Orientu tudi tvori bistveno odliko Saidovega orientalizma. Kot pravi sam: »Orientalizem ni samo pozitivna doktrina o Orientu, ki obstaja ob katerem koli času na Zahodu; je tudi vplivna akademska tradicija (ko se govori o akademskem specialistu, ki se imenuje orientalist), pa tudi področje zanimanja, ki ga definirajo popotniki, trgovska podjetja, vlade, vojaške odprave, bralci romanov in pripovedi z eksotičnimi avanturami, naravoslovni zgodovinarji in romarji, za katere je Orient specifična vrsta vednosti o specifičnih krajih, ljudeh in civilizacijah.«¹⁷

Nobene zgodovine ali tradicije zahodnoevropskega akademskega interesa za Balkan ni, ki bi bila primerljiva z zgodovino zahodnih akademskih študij o kolonializiranem Orientu. Dejstvo, da je Grčija edina med balkanskimi teritoriji, ki ima kot področje proučevanja za seboj dolgo tradicijo zanimanja Zahodne akademije, mimogrede razkrije, da je teza o »metaforičnem

¹⁸ Todorova, *Imagining the Balkans*, 62.

¹⁹ Said, *Orientalism*, 42.

²⁰ Said, *Orientalism*, 43.

²¹ Glej na primer Stephen D. Arata, »The Occidental Tourist: Dracula and the Anxiety of Reverse Colonialization,« *Victorian Studies* 33 (Summer 1990): 621–45.

²² Todorova, *Imagining the Balkans*, 73.

kolonializmu« primernejša za Grčijo kot za Balkan. Pretirano zanimanje Zahoda za Grčijo je intimno povezano s splošno težnjo, ki Grčijo obravnava kot »Nebalkan«, vsaj ne v pravem pomenu besede (razlika, ki jo je nekoč poudarjal manko vezi med Grčijo in Vzhodnim blokom v času hladne vojne in ki ga danes poudarja njeno članstvo v Evropski uniji, poleg drugih geopolitičnih in kulturnih dejavnikov). Da je Grčija dobila toliko pozornosti, samo še bolj poudarja akademsko zanemarjanje preostalega Balkana v okviru Zahodne akademije. Rečeno na

splošno, nobene akademske tradicije »balkanizma« ni, kaj šele »vplivne«; sam izraz je le šibko dojet kot akademsko področje raziskovanja, toliko manj dvesto let nazaj.

Zahodna literatura, kot je ta, ki jo pišejo Rebecca West, Christie, Durrell in drugi, spodbuda učenjake, da so predlagali kategorialno vzporednico orientalizma (v saidskem, diskurzivnem pomenu), ki bi jo bilo mogoče aplicirati na balkanski kontekst. Maria Todorova, ki je v tem pogledu prva prebila led, raziskuje primerjalne možnosti »balkanizma« in »orientalizma«, toda ugotavlja, precej pravilno, da to nikakor ni ista zadeva. To je ugotovitev, ki temelji na številnih dejavnikih (razlike v percepciji geopolitičnega pomena Balkana glede na Orient, manko kolonialne tradicije pri Balkanu, v večini krščansko usmerjeni Balkan v nasprotju z večinsko muslimanskim Orientom), med drugim pa tudi na pripoznanju, da zgodovina zahodnega intelektualnega angažmaja na Balkanu nikakor ni reminiscenca zahodnega intelektualnega angažmaja na Orientu. »Balkan sam po sebi, to izrazito geografsko, družbeno in kulturno entiteto, so evropski popotniki odkrili šele v poznem osemnajstem stoletju.«¹⁸ Medtem ko Said identificira pozno 18. in zgodnje 19. stoletje kot trenutek rojstva »modernega orientalizma«, ta »moderni orientalizem« definira kot produkt neke renesanse – bolj kot ponovno rojstvo in ne rojstvo samo. Moderni orientalizem temelji na »množični literaturi o Orientu, ki se je podedovala skupaj z evropsko zgodovino«.¹⁹ Orientalizem je torej diskurz, ki ga okarakterizira dialog med preteklostjo in sedanjostjo, produkt modernizacije orientalizma kot vednostnega korpusa [*a body knowledge*], modernizacija, katalizirana in efektivizirana z izkušnjo kolonialne nadvlade nad Orientom.²⁰ Torej pozno osemnajsto stoletje s svojim »odkritjem« Balkana s strani Zahoda sovпада s trenutkom zahodnega ponovnega odkritja Orienta.

Literarni in akademski izdelki o Balkanu se od teh, ki so bili narejeni o Orientu, ne razlikujejo samo po kronologiji in dolžini. Široka paleta orientalistične literature, ki jo dokumentira Said, se razlikuje po stilu, cilju in količini, glede na tisto, ki je bila v Zahodni Evropi narejena o Balkanu. Kot dokazujejo dela Todorove, Goldsworthyjeve, Stephen Arata,²¹ Avgušтина in številnih drugih, so literarna in druga dela o Balkanu (kar bi lahko ali pa tudi ne imenovali »balkanizem«), ki so bila narejena v Zahodni Evropi, padla, vsaj v večini, pod kategorijo avanturistične fikcije ali potopisa. Todorova opazuje, da »Balkan skupaj z daljnimi severnoameriškimi prerijami ... spodbuja popularno imaginacijo kot kraj, kjer se lahko uprizarjajo moralnostne igre, romantične ali antiromantične«.²² Popotniška literatura, ki je temeljila ali pa tudi ne na aktualnih potovanjih, v večji meri igra isto vlogo kot didaktično kratkočasje. Medtem ko večji del orientalistične literature, ki jo je dokumentiral Said, spada v te iste kategorije, ta tip literature v Saidovem primeru temelji na priznani orientalistični akademski tradiciji, ki se ukvarja s filologijo, analizo besedil, zgodovino in študijami religije. Zahodnoevropske študije sanskrite, arabskega, armenskega in drugih orientálnih jezikov in literature je edinstveni predhodnik modernega orientalizma, kakor ga definira

²³ Glej na primer, Said, *Orientalism*, 136–37.

²⁴ H. Charles Woods, *The Danger Zone of Europe: Changes and Problems in the Near East* (Boston, 1911), 5.

Said.²³ Odnos med »balkanizmom« kot področjem študija in »balkanizmom« kot kategorijo, ki naj bi bila ekvivalent s Saidovim »orientalizmom«, je natanko nasprotno. Zahodnoevropska in severnoameriška akademija je morda kot odgovor na stoletje, polno opisov Balkana kot divjega, vznemirljivega in polnega skrivnosti in nevarnosti, šele zdaj začela zaposlovati strokovnjake s področja balkanske zgodovine, jezika in kulture na splošno. »Balkanizem« kot diskurz ne temelji na predhodni akademski tradiciji »balkanizma«, preprosto zato, ker tovrstne tradicije ni.

Ravno v »kriznih« obdobjih (združitve Jugoslavije, konflikt na Kosovu) je bilo opravljeno raziskovalno ali pol-raziskovalno delo o Balkanu. Tudi historično je bilo tako. Neka knjiga o Balkanu, ki je bila izdana leta 1911, nosi naslov *The Danger Zone of Europe: Changes and Problems in the Near East*. V uvodu izvedemo, da je »zgodovina dokazala, da je bil Bližnji vzhod (Balkan) tako prizorišče kot razlog za to, da je vojni sledila vojna. Zaradi različnih razlogov je ta četrt sveta še vedno stalen vir nevarnosti, ki ogroža svetovni mir. Balkanski polotok in Mala Azija bosta vedno prizorišče uporov in pokolov.«²⁴ Nikakršnega inherentno intelektualnega interesa ni za to regijo; gre preprosto za to, da se iz previdnosti informiramo glede Balkana, kajti njihove težave lahko postanejo naše. Avtor te knjige, H. Charles Woods, je, tako kot večina piscev o Balkanu danes, zainteresiran za svojo temo zato, ker so jo tamkajšnji sodobni konflikti naredili »aktualno«. Kolikor je to neki pragmatičen in razumski pristop, toliko je tudi oblikoval akademsko študijo Balkana, saj se ravno po tem razlikuje od drugih področij raziskovanja.

V obeh obdobjih, kolonialnem in postkolonialnem, je bil torej interes zahodnega akademskega raziskovanja za balkanske dežele v tem, da so bile le-te vedno povezane s percepcijo nevarnosti, nestabilnosti, skratka, vojnega območja. Toda tukaj moramo gledati na termin »akademski« s previdnostjo, kajti velike večine tovrstnih spisov niso napisali akademiki v striktnem pomenu besede, temveč »strokovnjaki« za Balkan, katerih ekspertiza izvira iz njihovih novinarskih, popotniških ali politično-strateških izkušenj. To je povzročilo enega večjih razcepov v vrstah tistih, ki jih zanima balkanska zgodovina. Prva skupina sestoji iz balkanskih »specialistov« (v večini, če že ne ekskluzivno, prihajajoč iz Severne Amerike ali Zahodne Evrope), katerih dela so v glavnem usmerjena na nespecializirano, neakademsko publiko, pri čemer poskuša razkriti in razvozlati zgodovino in politiko Balkana za laične bralce. Delo Roberta D. Kaplana *Balkan Ghosts: A Journey through History* (1993) je morda največja komercialna uspešnica tega žanra, toda cel kup drugih pred kratkim izdanih knjig o Balkanu je lahko referenčnih v tem pogledu. Vsa ta dela variirajo v kakovosti in uporabnosti (nekatera so celo precej dobra), toda vsa imajo za skupni imenovalce to, da merijo na prišleke ali vsaj na neizvedence, katerih interes za Balkan je bil podžgan izključno zaradi sočasnih političnih dogodkov. V Zahodni Evropi, zagotovo pa v Severni Ameriki, tovrstni zunajakademski strokovnjaki številčno presegajo »akademsko«, če z »akadetskimi« razumemo predvsem zgodovinarje, politologe, izobražence v literaturi, tiste, ki imajo doktorat na to temo, ki so doma na univerzah, ki so celo svojo poklicno življenjsko pot posvetili raziskovanju tega območja in katerih interes je podžgala cela paleta ekscentričnih razlogov, med katerimi ponavadi ni najti aktualne geopolitike. Ta akademska skupina je majhna, ponavadi ni usmerjena na tekoče dogodke in je večinoma balkanskega rodu – s tem zanimivim rezultatom, da strogo »akademska« študija Balkana postaja nekakšno nižje, hibridno raziskovalno področje, kar se je zgodilo tudi pri akademskih študijah postkolonialne Južne Azije (topika, ki si zasluži svoje lastno nadaljnje podrobnejše raziskovanje, o kateri pa tukaj ne morem spregovoriti več kot le mimogrede).

Obstoji torej dvotirni profesionalni študij Balkana, dominanten pa je tisti, ki dela predvsem na sodobnem Balkanu in zunaj akademije. Manj viden tir je majhna skupina akademikov, ki je ali pa ni zainteresirana za aktualen potek dogodkov. Med obema je le malo stika, zaradi samo-umevnih razlogov – zainteresirani so vsak za svoja vprašanja in pišejo za precej različne bralce. Ta dvotirnost, skupaj s celo paleto dejavnikov, je naredila področje balkanskih študij še manjše in manj vidno. Zakaj nad ali vsaj vzporedno z akademskimi balkanisti dela cel industrijski salon samostojnih, psevdoakademijskih (izraz ni nujno pejorativen) »strokovnjakov«, katerih delo daje vtis, da so balkanisti v celoti bolj ali manj politični špekulatorji, ki jih ne zanimajo širša teoretična vprašanja, s katerimi je mogoče komunicirati z drugimi področji zgodovine.

Znotraj samih balkanskih narodov, kjer seveda ni nekega velikega laičnega ali občega povpraševanja po tovrstnih »strokovnjakih«, se študij zgodovine Balkana, literature in kulture vzpostavlja precej jasneje kot samostojno in prepoznavno področje, ki se dotika, obojestransko informira in dialogizira s teoretičnimi spremembami in trendi iz celega spektra drugih raziskovalnih področij. Torej ni presenečenje, da z Balkana prihaja cela vrsta študij (kot npr. Todorova, Bakić-Haydnova in Hayden, Goldsworthyjeva in veliko drugih), ki se trudijo, da bi študij jugovzhodne Evrope pripeljale v dialog s teoretskimi in konceptualnimi zanimanji drugih področij. V Srbiji so številni raziskovalci (Ivan Colović, na primer, ali Marko Živković) namenili precej časa Saidovemu modelu. V Romuniji je *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* posvetil dve svoji številki teoretskim razpravam, ki so črpale iz *orientalizma*. V Grčiji (primer, s katerim sem sam najbolj domač) se številni raziskovalci trenutno ukvarjajo s postsaidovskimi teoretskimi vprašanji, med katerimi so Loukia Droulia, Sthathis Gourgouris, Paschalis Kitromilides, Yiorgos Kokkinos, Ioanna Laliotou, Antonis Liakos in Elli Skopetea, če naj naštejem vsaj nekaj imen. Nekateri (Skopetea, recimo) so usmerili svojo pozornost na relevantnost Saidovega modela za Balkan, medtem ko drugi (kot npr. Kitromilides) uporabljajo paradigme, na katere so očitno vplivali Said in njegovi učenci.

Če je tako, potem bi moralo biti jasno, da Saidov model, ponovno, potrebuje določene modifikacije, če naj se aplicira na Balkan. Saidovo razumevanje orientalizma kot diskurza temelji na odnosu med orientalizmom kot utečenim in »vplivnim« akademskih področjem na eni strani in kolonialno silo [*power*] na drugi. Kolikor smo videli do zdaj, tak odnos v primeru Balkana ne obstaja. Dejansko ni niti zgodovine »balkanizma« kot etabliranega akademskega področja, niti ni kolonializma, če izvajamo »imaginarnega« ali metaforičnega. Balkanizem kot akademsko področje je vzniknil kot prevladujoče znotraj samega Balkana ali pa kot široka subalterna, hibridna disciplina v Severni Ameriki in Zahodni Evropi. Kot tako je to novo področje, ki ga označuje tako sorodnost z zahodnimi teoretskimi paradigmi študija »drugega«, kot tudi spretnost, da s primerom Balkana izzivajo, predelujejo in razlagajo te iste paradigme. Jasno je torej, da mora biti »balkanizem« kot diskurz nekaj precej drugačnega od orientalizma. Če odstranimo vplivno in dolgo tradicijo Zahodne akademske študije Balkana in kontekst oziroma manko konteksta dobesedne kolonialne dominacije, v kolikšni meri lahko še vedno trdimo, da *orientalizem* zmore ali mora biti uporabljen pri študiju jugovzhodne Evrope?

Zdaj, ko so minili porodni krči, pogledjmo, ali lahko iz vsega tega potegnemo tudi kakšnega otroka. Če je uporaba *orientalizma* na primeru Balkana dvomljiva, ker ni zahodnoevropskega kolonialnega nadzora in ker ni zahodne akademske tradicije proučevanja Balkana, postane vse skupaj še toliko bolj dvomljivo, če se soočimo z nejasnostjo, ali je Balkan sploh v katerem koli pogledu (geografsko, kulturno ali diskurzivno) »Orientalen«. Kje se »Orient« začne in kje konča, je seveda tema za obširno razpravo, sklepi pa so vedno bili izpeljani različno glede na različne

zgodovinske trenutke. Zemljevid »Bližnjega vzhoda«, izdan leta 1911, ima za svojo najbolj zahodno točko Banjaluko v Bosni, za svojo najbolj vzhodno pa Konyo v Turčiji.²⁵ Bližnji vzhod je danes izginil ali pa je postal bolj kronološko (»antični Bližnji vzhod«) kot pa lokacijsko znamenje. Imamo Zahod in imamo Srednji Vzhod, celo Daljni vzhod, toda Bližnji vzhod – ali to, kar je nekoč bil – je postal tako zelo bližnji, da sploh ni več Vzhod, temveč kar Zahod.

Zmešnjava pri vprašanju, kaj je Vzhod in kaj Zahod, še posebej glede Balkana, ni nič novega. V nekem pismu iz trinajstega stoletja Sv. Sava, ustanovitelj Srbske ortodoksne cerkve, piše: »Najprej smo bili zmedeni. Vzhod je mislil, da smo Zahod, Zahod pa, da smo Vzhod. Nekateri izmed nas so narobe razumeli naše mesto v tem trku tokov, tako da so izjavili, da ne pripadamo ne enemu ne drugemu, drugi pa so dejali, da pripadamo samo eni ali pa samo drugi strani. Toda jaz vam pravim ..., da smo obsojeni na to, da smo Vzhod na Zahodu in Zahod na Vzhodu, da pripoznamo samo nebeški Jeruzalem onkraj nas, tukaj na zemlji pa nikogar.«²⁶ Blažena Savova izjava odmeva v naslovu enega, pred kratkim izdanih, boljših del o zgodovinoisju Balkana, ki se spoprime s Saidovim modelom, to je delo Ellijske Skopetea, *I Dysi tis Anatonis*, kar lahko prevedemo kot »Zahod Vzhoda« ali tudi kot »Vzhod Zahoda«.²⁷

Kot namigujejo Skopetea in drugi, je od vseh potez zgodovine Balkana in okoliščin, ki vabijo (ter problematizirajo) Saidov model raziskovanja, morda najpomembnejša ravno lokacija Balkana, ki se nahaja *vis-à-vis* z Zahodno Evropo, in spreminjajoč način, kako je bila ta lokacija reprezentirana v različnih zgodovinskih trenutkih. Centralna je pri tem seveda relativnost geografskih prostorov; občutek hkratne daljnosti in bližnosti Balkana, skupaj z nenehnim Zahodnim orisovanjem Balkana v zadnjih dveh stoletjih, nikakor ni statičen okvir proučevanja. Koncept »oddaljenosti« in »bližine« lahko, variabilno, razumemo na različne načine, tako da se nanašajo na celo paleto različnih stanj: fizikalno, intelektualno, kulturno, kronološko, politično in moralno. »Intimna odtujitev« [*intimate estrangement*], ki po Saidu okarakterizira zahodni odnos z Orientom, je v primeru Balkana hkrati pretirana in tudi dobesedna. Celo Evropa, ki je z diskurzivnimi mehanizmi, ki jih Said vztrajno in le s težavo identificira, definirala in obvladovala »Orient«, je skozi to početje definirala tudi samo sebe. V tem procesu pa se je Balkan, ki je bil v sedemnajstem stoletju odločno viden kot »Orientalen«, spremenil najprej v »evropsko Turčijo«, nato pa v »sestavni del Evrope«, čeravno nejasen in slabo definiran del. Predpostavljena »tuja« narava Balkana – tujost in odtujenost, najbolj živo dramatisirana (in romanticizirana) v delih Lorda Byrona – ne izhaja iz razdalje od Zahodne Evrope, temveč iz bližine do nje. To, še enkrat, pomeni odmik od Orienta, s katerim se ukvarja Said, kjer intimnost te odtujitve od Zahoda izhaja iz zahodne akademske in politične vednosti ter njenega obvladovanja tujega drugega, ne pa iz zaznanega občutka globoke podobnosti. Pri Balkanu intimnost izvira natanko iz tovrstne percepcije podobnosti, medtem ko odtujitev črpa svojo moč iz mučnega položaja, s katerim se sooča podobnost.

Balkan stoji nasproti Evropi kot domači tujec [*resident alien*], notranji drugi, ki je hkrati žalitev in izziv zaradi svoje zahteve po tem, da spada na Zahod, kot tudi zato, da zmore, vsaj navidezno, dramatično vplivati na zgodovino Zahoda. Zato so bili komentatorji dolgo zmedeni ob dejstvu, da je bil tako »obubožan« in irrelevanten del sveta lahko razlog za tako velik svetovni konflikt: »Za človeško in politično naravo je nesrečen izziv dejstvo, da so bedne in nesrečne deželice na Balkanskem polotoku lahko, in tudi so bile vpletene v spore, ki so povzročili svetovne vojne. Pred skoraj sto leti so mladi Američani umirali zaradi dogodka leta 1914, ki se je

²⁶ Citirano v: Bakić-Hayden and Hayden, »Orientalist Variations«, 1.

²⁷ Elli Skopetea, *I Dysi tis Anatonis: Eikones apo to telos tis Othomanikis Autokratirias* (Atene, 1992).

²⁸ John Gruber, *Inside Europe*, rev. edn. (New York, 1937), 437.

²⁹ Todorova, *Imagining the Balkans*, 119.

³⁰ Wolff, *Inventing Eastern Europe*, 9.

³¹ Traian Stojanović, *Balkan Worlds: The First and Last Europe* (Armonk, N. Y., 1994), 2–3.

³² Said, *Orientalism*, 202–3.

³³ Za Saidove mnogotere definicije »Orientalizma« glej Aijaz Ahmad, »Orientalism and After: Ambivalence and Cosmopolitan Location in the Work of Edward Said«, *Economic and Political Weekly* (25. Julij, 1992): 98–116.

dogodil v blatni primitivni vasi, Sarajevu.«²⁸ Ali bi žrtve bile bolj smiselne, bi se lahko vprašali, če bi se veriga dogodkov začela v Parizu ali Londonu? John Gunther, avtor teh besed, je pisal ob zori druge svetovne vojne – v času, ko se je Balkanu očitalo tudi druge konflikte, in tudi v času, ko so Habsburgi in Otomani že začeli pojemat – in torej v času, ko si ni bilo več mogoče predstavljati, da bi bil Balkan kakor koli osrednji.²⁹ Sedanji politični položaj je porodil novo verzijo iste retorike; Egelburgerjev odnos do Balkana (glej zgoraj) ni daleč od Guntherjevega.

Nejasno je, koliko je Balkan vzhodni ali zahodni, toda nejasno ostaja tudi, kaj sploh šteje za Balkan. Na predvečer prve svetovne vojne je bila Turčija odločno »Balkan« (kar danes ni več), tako kot je to bila tudi Grčija (ki si danes prizadeva, da ne bi bila); Madžarska je včasih bila, včasih pa ne (danes nikoli ni).

»Balkan« je tako konceptualni označevalec kot tudi geografski, in tako kot so se skozi zgodovino spreminjale okoliščine, tako se je tudi celotna kategorija spreminjala, razpeta med Vzhodom in Zahodom. Balkan je danes, čeprav nejevoljno, soglasno postavljen na Zahod (to pomeni v Evropo), medtem ko je bil ponavadi pripet na Vzhod (»Orient«). Vzhodni in jugovzhodni konec Evrope je bil dejansko vedno prvi Orient Zahodne Evrope in kontinentalni odnosi iz sedemnajstega in osemnajstega stoletja do tega območja so omogočili vzpostavitev šablone za način, kako Zahodna Evropa konec koncev dojema ves nezahodni svet. Larry Wolf v svoji knjigi *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* razlaga vlogo Vzhodne Evrope kot notranjega »drugega«: »Dvoumna lokacija Vzhodne Evrope (znotraj, a ne popolnoma evropska) je bila tista, ki je klicala po takšnih izrazih, kot so nazadnjaštvo in razvoj, da bi posredovali med poloma civilizacije in barbarstva. Vzhodna Evropa je v 18. stoletju dejansko ponudila Zahodni Evropi njen prvi model nerazvitosti, koncept, ki se danes aplicira povsod po svetu.«³⁰ Traian Stojanovićevo delo *Balkan Worlds: The First and Last Europe* nas povede do še zgodnejše paradigme Evrope in nas spomni, da je sodobna, severna definicija (ki na Balkan gleda kot na ambivalenten) relativno nova, saj datira v čas utemeljitve moderne zgodovine kot področja nekje 500 let nazaj. Pred tem je bila »Evropa« – po južni, grški definiciji – najprej ekvivalentna z osrednjo Grčijo, šele zatem pa se je razširila na »vso severno celino, katere del je bila Grčija«.³¹ Karkoli se je nahajalo severneje od Balkanskega polotoka, je bilo potemtakem *zunaj* Evrope. Sledeč Wolffovemu argumentu lahko rečemo, da je Balkan priskrbel Evropi njeno prvo izkušnjo drugega (in tako konkretiziral zahodno kategorijo »Evrope«), sledeč Stojanovićevega pa da je *bil* Balkan prva Evropa. Oba učinkovito uporabljata distinktivno geografsko in kognitivno mejo Balkana kot točko, od koder je treba začeti svoje delo.

Said nas je opozoril, da je »Orient« manj neki dejanski prostor kot mentalni okvir [*frame of mind*], in tudi definira ga ne teritorialno, temveč kot način mišljenja [*a mode of thought*]. Toda to ne pomeni, da je lahko kateri koli prostor bolj ali manj dejansko orientalen. Said piše, da je »Orient, ki nastopa v orientalizmu, sistem reprezentacij [*system of representations*].«³² Ravno ta dimenzija njegovega dela je vodila v tako razširjeno uporabo (in zlorabo) njegovega interpretativnega modela, ki je šel skozi široko paleto disciplin in področij, med drugim tudi skozi tiste, ki se ukvarjajo z Balkanom.³³ »Balkan«, ki nastopa v »balkanizmu« (kot diskurzivna kategorija, vzporedna z »orientalizmom«), lahko podobno definiramo kot »sistem reprezentacij«, toda ta

³⁴ Said, *Orientalism*, 70.

³⁵ V primeru Balkana ni mogoče ne posumiti, da je bilo geografsko dejstvo replicirano in potisnjeno v svet raziskovanja. Na fizičnih marginah Evrope je bil Balkan pregan tudi na margine akademije. Zgodovinarje Balkana pa lahko najdemo na različnih področjih, vključno z zgodovino Evrope, srednje-vzhodno zgodovino, islamskimi študijami in helenskimi študijami.

³⁶ Gyan Prakash, »Orientalism Now«, *History and Theory* (Oktober 1995): 200–1.

sistem temelji na drugačnih referencah – zgodovinskih, geografskih in konceptualnih.

»Orientalističnost« preprosto ne more biti vsepokrivajoča kategorija, ki bi označevala nekaj v smeri »delati celotna ohlapna odklonilna posploševanja o drugih (še posebej nezahodnih) kulturah in ljudeh«. Toda tako je, vsaj zdi se tako, v večini primerov bila razumljena »orientalistična drža«. »Orientalistična drža,« tako piše Said, »si z magijo in mitologijo deli samostojen in samoojačevalen značaj zaprtega sistema, v katerem so objekti to, kar so zaradi tega, ker so, kar so, enkrat, za ves čas, zaradi ontoloških razlogov, ki jih nobeno empirično gradivo ne more spodbiti ali spremeniti.«³⁴ Toda to ni vse, kar je »orientalistična drža«. Če bi bila, potem bi bistveno preveč »štel« za »orientalistično držo«. Saidov orientalizem predvideva, skupaj z zgodovino kolonializacije in etabrirano zgodovino akademskih študij Orienta, jasno predpostavko (s strani Zahodne Evrope), kaj da je Orient – prvo in predvsem to, da se Orient razume kot ločen od same Evrope. (Saidovo delo seveda oporeka ravno tej predpostavki in zabriše razlike med kategorijami, ki jih je Evropa tradicionalno držala narazen). Balkan se tukaj zopet izmuzne Saidovim kategorijam. Njegova mejnost, status »notranjega drugega«, njegova lastna zahteva po evropski prvenstvenosti, geografska lokacija (na meji – toda ne glede na to – znotraj Evrope), negotovost Zahodne Evrope, kam ga umestiti – vse to dela Balkan poln teoretskih možnosti. Ti dejavniki prav tako izpodbijajo nekatere izmed temeljnih premis Saidovega modela in kličejo k razširitvi in razvitju novih, ki bi bolje ustrezale okoliščinam na Balkanu. Koncept mejnost [*liminality*] – tako fizične kot »imaginarne« – je edinstven in največ obetaven teoretski teren za raziskovalca jugovzhodne Evrope in skozi katerega lahko raziskovalci Balkana najbolj prispevajo k teoretskemu aparatu raziskovanja, ki ga uporablja široka paleta področij in disciplin.³⁵

Zgodovinarji danes delajo v intelektualnem okolju, ki je ne-samo-zavedno – in seveda, včasih tudi nezavedno – interdisciplinarno, okolju, ki ga je najbrž nakazal Clifford Geertz, toda ki ga je definitivno vzpostavil (in tipiziral) Said. Vsekakor, kakovost prečkanja meje, če ne kar odpravljanja vsakršnih meja, je bilo pri Saidu identificirano kot pravič njegove moči, da premakne, nagaja, vpliva, jezi, kakor tudi da se izmika konkretni analizi. Gyan Prakash poudarja, da »bolj kot karkoli drugega, kar je pripomoglo k neverjetnemu vplivu *orientalizma*, je bila njegova zmožnost vselej nove disolucije meja, ki jih je načrtovala kolonialna in neokolonialna zahodna hegemonija. Knjiga je zanetila intelektualni in ideološki požar skozi svoje nenehno dekonstrukcijo opozicij med Orientom in Okcidentom, zahodno vednostjo in zahodno močjo, znanstveno objektivnostjo in posvetnimi motivi, diskurzivnimi režimi in avtoritarnimi nameni, disciplino in željo, reprezentacijo in dejanskostjo itd. S tem, da je prekršil disciplinarne meje in da je prekršil veljavnost zgodovinskih meja, je *Orientalizem* spraval v nered utečene kategorije in načine razmišljanja.«³⁶

V tem širšem pomenu – v svojem apelu k interdisciplinarnosti – ima Saidovo delo največ ponuditi študijam jugovzhodne Evrope. Dejansko same posebnosti zgodovine in geografije Balkana zahtevajo interdisciplinarnost. Kitromilides je na primer ekspliciten glede prednosti interdisciplinarnega pristopa k študijam Balkana. Pravi, da ne samo da je takšna metoda zaželena, ampak da jo sama specifičnost Balkana zavezuje. »Pri nalogi (historizacije izvorov balkanskega nacionalizma) mora biti metoda zares interdisciplinarna ... Dejansko sam nacionalizem konstituira eno tistih

³⁷ Paschalis Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of South-eastern Europe* (Aldershot, 1994), 150.

³⁸ Stathis Gourgouris, *Dream Nation: Enlightenment, Colonialization and the Institution of Modern Greece* (Stanford, Calif. 1996), 150.

področij družboslovnega raziskovanja, ki zaradi svoje fluidnosti in neulovljivosti dobesedno zahteva interdisciplinarnost.«³⁷ Kitromilidesovo delo, večina katerega je posvečena soočenju z različnimi teorijami nacionalizma, še zlasti tistimi, ki zadevajo Balkan, tako identificira področje zgodovine Balkana kot najbolj primerno za interdisciplinarno raziskovanje (čeravno se pritožuje nad dejstvom, da je večina anglofonskih zgodovinarjev nezain-

teresiranih ne samo za vprašanje zgodovine Balkana, ampak tudi balkanskega zgodovinopisja Balkana). Tudi delo Gourgourisa, če naj navedem še en primer izmed mnogih, ilustrira uporabo interdisciplinarnosti za študijo Balkana. Gourgourisova primerna opomba: »Podobno kot so bili antropološki in etnografski subjekti prespraševani od trenutka vdora teh disciplin na njihova področja, so bili prebivalci moderne Grčije diskurzivno bombardirani o naravi njihovega lastnega bitja, vse do te mere, da so se naučili odgovarjati skladno s pričakovanji tistih, ki so jih spraševali« – je seveda del širšega poizvedovanja (začenši s Saidom), ki se ukvarja z dokumentiranjem t. i. drugega in ki je odvisno od interdisciplinarnega pristopa,³⁸ Prakashevo oceno o viru vpliva *Orientalizma* bi lahko brali tudi kot opis Balkana: »mejopresegaajoči«, »brezmejni«, oporekajoči kategorijam Orienta in Okcidenta, in »transgredirajoč veljavnost zgodovinskih meja«.

Mejni status Balkana – na razmiku med svetovi, zgodovinami in celini – ustreza ne toliko marginalnosti kot nekakšni centralnosti. Biti »mejen« navsezadnje pomeni biti *vmes* (in prekrivati) med dvema ali več domenami, medtem ko biti marginalen pomeni preprosto biti na robu enega od obeh (ali vseh). Poljaki so Varšavo oklicali za »srce Evrope«. Ioannis Kolettis, prvi predsednik grške vlade, je leta 1844 razglasil, da je Grčija »v središču Evrope«. Druge vzhodnoevropske in balkanske države so dajale podobne izjave o evropski centralnosti. Seveda, veliko dela še čaka, da bomo lahko razložili prepad, ki zija med tovrstnimi samopercepcijami in načini, kako je vzhodno in jugovzhodno Evropo opisala zahodna Evropa. Ali lahko vse to (ali vsaj del) razložimo preprosto s tem, da rečemo, da je to produkt orientalizma? Ne. »Orientalizem« in »Balkanizem« definitivno nista ista stvar, čeravno sta kategoriji, ki se medsebojno osvetljujeja. Medtem ko je bil Said tisti, ki nam je omogočil, da sploh lahko pomislimo na takšen diskurz, kot je »balkanizem«, nam Saidov model sam po sebi ne more pokazati, kaj je to. Ker ni angažmaja s postsaidovskimi kulturno-zgodovinskimi temami, bodo Balkan in študije o njem, tako kot Tintinova Syldavia, ostali »daljni«, »nedostopni« in v večini primerov plod domišljije. Vendar pa s takimi angažmaji lahko Balkan vznikne bolj centralen, kot smo si do zdaj sploh lahko predstavljali.

Prevedel Mirt Komel